

տարարել թէ իւր ամէն աշխատանքին մէջ գիտական ամենալուրջ պատրաստութիւն մը, պայծառ և անյողողող հմտութիւն մը կը ցուցնէ:

Իւր հայագէտի համբաւը անջնջելի պիտի մնայ, բայց անոր գործունէութիւնը միայն հայագիտութեամբ չսահմանափակուեցաւ: Ապողոնիոս Տիանացոյ՝ վարուց թարգմանութիւնէն զատ, յիշենք նաև իւր մեծ նագրութիւնը բաժանեալ Ռուսաց՝ վրայ:

Նոյն ինքն պարզ և խղճամիտ համեստութեամբ կը յայտարարէր, թէ իւր այս աշխատանքը պէտք չէ նկատել իբրև հետեանք բնագիրներու խուզարկութեանց, այլ պարզ խմբագրութիւն մը Ռուս զանազան հեղինակներու գործերէն:

Յամենայն դէպս, նա կը ներկայանայ

իբրև թանկագին առաջնորդ մը անոր՝ որ կ'ուզէ Ռուս կրօնական գաղափարները ուսումնասիրել սկսիլ, և մեր ողբացեալ ուսուցչին յայտարարած այս դատաստանը ներշնչուած է իւր համեստութենէն, զոր չենք կրնար ստուգիւ չափազանց կոչել, քանի որ յայտնի է՝ թէ ինչպէս համեստութիւնը գրեթէ միշտ ընկերած է անոր ճշմարիտ արժանիքին և անարատ գիտութեան. անհաշտելի հակադրութիւն քանի մը սերմանաքաղ սնապարծիկ կողմնապաշտիկ թուականներու:

Փրեղերիկոս Գորնովիլս կոնիքիրով յաւէտ կորսուած է հանճարեղ և ազնիւ ներկարգրով ուսումնասէր մը:

ՌԻՊԱՆՏՈՅ ԶԱՆՏՈՒ

Թարգմ. Հ. Վ. ՅՈՎՀԱՆԵՅԵԱՆ

ՆԻԻԹԵՐ ՊՈՒԼԿԱՐԱԶԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՊՐՈՅ ԶԵԼԷՊԻ (1620 - 1677.)

(Շար. տես Բազմ. 1925, էջ 258)

1663-1665ի թուականներուն երկայն բանավէճերով Ապրոյ Զէլէպի աշխատած է Լիվոնոյի Հայոց եկեղեցին հիմնելու իրաւունքը ձեռք բերել. բայց զօրաբարութիւններէն և դաւերէ յուսահատ կը հեռանայ Լիվոնոյէն, մինչ իր որդիներէն մին, կը մնայ Լիվոնոյ, որուն անունը ըստ իր յիշատակարանին Սարգիս էր, իսկ ըստ Լիվոնոյ գտնուող տապանաքարի մը՝ Մաքսուտ («Ապրոյ Զէլէպի որդի Մաքսուտի Գ. Ապրիլ. Ռ. Ճ. Կ. Բ» (1713 տապանագիր):

Ապրոյ ըստ սիրելի էր նաև «Քէօփ. Երիւիւ Օղլու Մէհմէտ Փաշայի մեծա. համբաւ Էպարզոսի և ամենայն աւա. զանոյն զրան արքունի, զորոյ և զանուն «իւր փոխեալ Քէօփիւիւ Օղլուն հրա. մայէ Ապրո ձայնել յետ այնորիկ. որ

«կոչուան կայ մնայ ցայս օր ժամանակի «յազգիս նորա»։ (Զմիւռեոյ յիշատակարան), Այսպէս Քէօփիւիւ Օղլու Մէհմէտ Փաշան կ'ըլլայ Աբրահամ Ապրոյ կրճատման վերածողն, որ ցանկալի մականունի մը նման դեռ մինչև այժմ Էջիպատոս, Կ. Պոլիս և այլուր Ապրոյեանք կը գործածեն:

Ապրոյ «Վասն զի բազում նպաստաւ և տրութիւն արարեալ էր բանակին և հաւատարմութիւն յիրս արքունի ընդ «ամենայնի, զգորաւոր խաթթի Շէրիֆ «մի շնորհէ նմա Սուլթան Խարահիմն (Ա), «որպէս զի յամենայնի ազատ լիցի և համարձակ ևս և ի մաքսից անգամ «յամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ» (Զմիւռեոյ յիշատակարան): Պատմութեան մէջ, այսինքն հայ վաճառականական պատմութեան մէջ ի թուրքիա չեմ կար.

1. Հրատարակուած Loeb Classical Library-ի հատորի մէջ:

2. Russian dissenters, Cambridge Mass. Harvard University Press,

ծեր թէ կարելի է հանդիպել աւելի մեծ շնորհքի մը — անմաքս ազատ վաճառականութեան... Երջանիկ՝ ժամանակներ երբ Ապրոններ կ'ապրէին, և Մէհմէտ Դ.ներ, Ֆաթիհներ, խոհեմ և իրապէս զահակալու թեան արժանի Սուլթաններ կ'ապրէին, որոնց ձեռքին տակ Ապրոններ կը մեծնային դազազներ, Պալեաններ, Տիւզեաններ, Նուպարեաններ կ'աճէին, կը ծաղկէին փառք ազգին և երկրին... Երանի՛ այդ հին օրերուն՝ երբ հայը բախտախնդիրներու ձեռքով, երկրէ երկիր աքսորուելու սովահար ու մերկ իր երկրէն հալածուելու չէր դատապարտուած:

Սուլթան Իպրահիմ Ա. (ծնած 1615) զահակալեց 24 տարեկանին (1639) 9 տարի. իր յաջորդը եղաւ Սուլթան Մէհմէտ Դ. Ղազի (ծնած 1641ին) և զահակալեց 7 տարեկանին (1648ին) մինչեւ 1692, այսինքն 44 տարի:

Այս երկու զահակալութեան ընտանիքէն սերած իր տէրերուն Ապրոյ սիրելի եղաւ:

Ապրոյ մասնակցած է Եղիազար—Յակոբեան (Հոռոմ և Արեւելի) կաթողիկոսական պայքարին, նախապէս թունդ Եղիազարեան մը, բայց յետոյ հանդիպելով Յակոբ կաթողիկոս ջուղայեցիին՝ կը համագործանէ ու անոր կողմը կը բռնէ, որով կարճ ժամանակ վերջ այդ վտանգաւոր պայքարը վերջ կը գտնէ: Կու տանք մանրամասնութիւնը այդ անձերուն. «1665ին Եղիազար Այնթապցի կու գայ Խաթինէ, ուր կը հաւաքուին նաև իր համախոհները, Պուլէն, Թէքլիտաղէն: Ասոնք մէջ էր նաև Ապրոյ մէլէպի «Այր խորագէտ և զգուշաբար», ինչպէս որ Հ. Չամչեան կ'ըսէ: Ապրոյի խորհուրդով Եղիազարեանը կը սպասեն որ Մարտիրոսեանը (կաֆայեցի) լնցնեն ունեցած զրամին՝ կաշառք տալով, և պարտք անգամ կ'ընեն: Հուսկ յետոյ Ապրոյ կը ներկայանայ Եպարքոսին ըսելով թէ ձեր ընտրած կաթողիկոսը Եղիազար Այնթապցին հոս է, բայց թշնամիները չեն ձգեր որ ան իր պաշտօնին անցնի: «Փիտեմ և ես, լուս լեր» կ'ըլլայ խորաւ մանկ Եպարքոսին պատասխանը՝ որ կը

նայէր թէ՛ Եղիազարեաններէն և թէ անոր թշնամիներէն իր լաւագոյնը փրցնել: Եղիազար իր յաջողիլը տեսնելով այս անգամ աշխատեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքու թիւնն ալ ձեռք ձգել: Դարձեալ Ապրոյ կը յաջողի «Պէրաթ» (հրովարտակ) մը առնել, որով Եղիազար կ'ըլլայ կաթողիկոս տարեկան 15,000 դահեկան խոստաւ նալով: Այս հրովարտակին հետ իբր ոչ կարևոր և երկրորդական ուրիշ հրամանագիր մ'ալ առաւ, որով Եղիազար կ'ըլլար Երուսաղէմի և Աղք. Պուլտոյ խնամակալը. Եղիազար այս հրովարտակները առնելով գնաց Թէքլիտաղ, անկէ անցաւ Պուրսա:

Ապրոյ կամաց կամաց կը տեսնէ թէ այս թշնամութիւնները կործանուծ միայն պիտի բերեն, և ազգին հանգիստը խանգարելով պարտքերու պիտի մատնեն՝ զերեւմտ չէլէպի Քէօմիւրեանը նամակով մը Մարտիրոս կաֆայեցիին կը ղրկէ, խնդրելով իր նամակին մէջ որ «Ծուրը գնելով և համարյոք մատուցանեմ աշոյ վարդապետիդ և նուաստ ծառայ քո Ապրո, և աղերսաւ և նօք աղաչեմ, զի յայսմ գիշերիս հաճեցէք և օթել ի յարկս մեր խօսիլ ինչ առանձին և ընդ մեծութեանդ, որչ լեր»: Այսպէս Ապրոյ գիշերաթին ժամադրութիւն մը խնդրելով Երեմիայէն՝ կ'ուզէ հասկացողութեան մը յանգիլ անոր հետ: Մարտիրոս՝ փորձի համար կը ղրկէ խոսքով անուն մէկը, որ... կը սկսի Մարտիրոսը պախարակել: Ապրոյ այսպէս առիթը չ'ունենար Մարտիրոսին հետ զլուխ զլիսի տալով համաձայնութեան մը յանգիլ, մինչ Մարտիրոս յաջողի օրը դառնա կը բանայ Եղիազարի դէմ, բայց շնորհիւ Ապրոյի Եղիազար... կը յաղթէ: Մարտիրոս այս անգամ կը դիմէ առ մեծ իշխան վեպիր Քէհնասին ու 60 քսակ զրամ կը խոստանայ երբ Մարտիրոսի վերադարձուի Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը: Եպարքոսը կը կանչէ Ապրոն և ըսելով որ անոր թշնամիները 60 կու տան՝ եթէ իրենք 50 տան՝ դատարարեալ ի նպաստ Եղիազարեանը կը վճռէ: Ապրոյ կը մերժէ, յայտնելով թէ միայն 40 կրնայ տալ. բայց հուսկ յետոյ կը

համաձայնի եւ Եղիազար դարձեալ Ապրոյի շնորհիւ կ'ազատի:

Բայց կ'երեւայ թէ վերջապէս Ապրոյ կը տեսնուի Կաթայեցւոյն հետ, կը ծանօթանայ Յակոբ ջուղայեցւոյ ու կը լքէ Եղիազարը, այսպէս վերջ տալով Եղիազարեան — Յակոբեան պայքարին:

1671 թուրք — Լեւ պատերազմի միջոցին Սուլթան Մէհմէտ Դ. գրաւեց Լեհաստանի Կամենից հայաշէն քաղաքը, որուն բնակիչ հայք կ'ապաստանին Թրակիա եւ Մակեդոնիա եւ հիւսիս. Լեհաստանն Գաղթականներու խումբ մ'աւ կ'իջնէ Սև ծովու եզերքը եւ երեք նաւերու մէջ նստելով կը սկսին նաւարկել մեզ անյայտ մնացած ուզողութեամբ մը. փոթորիկը կը ստիպէ որ անոնք իրարմէ բաժնուին: Մին կու գայ խարսխել Սև ծովու Պոնտական եզերքը Ղալաթիոյ հրուանդանին առջև: Ուրիշ մ'ալ Պոնտական ծովագնացիքին առջև կը խարսխէ: Իսկ միւս նաւն ալ կու գայ կ'ընկղմի Ահեօլու Պոնտական Սիւլէպոլսոյ կղզեակերին առջև, '97 հոգի կը խեղդուին, մնացեալները ցամաք կ'ելլեն, ուր տարի մը տառապագին կեանք կ'անցընեն զոհ ըլլալով ժանտատենդի:

Այդ միջոցներուն Ապրոյ Չէլէպի որ Էստրնէ կը գտնուի վաճառականութեամբ՝ կ'իմանայ անոնց խեղճ վիճակը, կը ցաւի ու ամբողջ կարողութեամբ կ'աշխատի բեկանեւ տալ Սուլթանական այն իրաւէն, ըստ որում հայոց կ'արգիւնէր Օսմանեան ներքին նահանգները թափանցել: Բեկանող հրովարտակին հետ՝ ան ձեռք կ'անցընէ նաև իրատէ մ'ալ, ըստ որում Սուլթանը կը հաւանէր որ հայերը Ֆիւլիպի մէջ իրաւունք ունենան յոյներուն եկեղեցիներուն մէկուն տիրապալու: Երկը կամայ թէ ակնարկ կը հնազանդին եւ Ա. Պոլսոյ բնակիչներուն միոյն Լիօպէթ-Թէփէի կուղին գտնուող Ս. Գէորգ անուամբ գետնափորը լըռած մատուռը հայոց կը յանձնեն (1675ին): Ապրոյ բազմաթիւ նուէրներ ալ կ'ընէ եկեղեցիին: Երբ առաջին անգամ հայերը իր մօտ Էստրնէ կը կանչէ «Ուր կայր վաճառականութեամբ» (Արգ. Սր.

Եկեղեցւոյ) զգացուելով հայոց նեղ վիճակին՝ 400 մաշիկ կը նուիրէ. իր հաշուով հայոց Ֆիւլիպի նոր ստացած եկեղեցին կը նորոգէ: Այդ աւելի լաւ կ'ըլլայ որ զգինք յիշատակարաններուն որ խօսքն եւ վկայեն իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով:

Յիշատակարանը խօսելով հայոց կամենիցն փախուստին եւ կրած տառապանաց վրայ կ'ըսէ.

«Չայսսիկ ամենայն իրրև լուաւ ընդ «այն ժամանակա Պէլկըտտոցի Արահամ «Չէլէպի (անուանեալ Ապրոյ Չէլէպի) որ «ընդ նմին միջոցին յԱրքունի դրան կայր «վաճառականութեան արագաւ, առաւել «ի սիրտ խոցեալ զանհնարին կիրս կըէր «յանձին վասն ժողովրդեան Քամենաց- «ւոյց»:

«Ուստի կոչեալ առ ինքն զգլխաւորս «գժողովրդէն՝ Անդրիանուպոլիս եկեալ «էին ընդ բանակին եւ միաթարեալ զնոսա «ետ չորեք հարիւր մաշիկ յղեալ առ այն «վաճառեալ ժողովուրդն, զոր եւ առեալ «ծանօթացեալքն Արահամ Չէլէպոյն «յղեցին եթէ առ Ղալաթիա եւ եթէ առ Սիւ- «զէպոլիս եղեալ վտարանդեալ ժողովրդը- «ղեան կամ առ որս ապա յայսմ վայրէ «հրաման էհաս թագաւորէն թէ որքան եւ «ուր ուրեք գտանիցեն յազգին հայոց ժո- «ղովուրդը զգամենացւոց երթայք ի Մա- «կեդոնիա քաղաք, զոցեն զտեղի բնակու- «թեան իւրեանք եւ անդ առցեն զկաւ: Ապա «սակաւ ինչ շունչ առեալ յզգնութեան «Արահամ Չէլէպոյն, որպէս ասացուր, «վերականգնեցաք իւրեանց եկեալ յանձին «ի Փիւլպոպոլիս եւ անդ տեսեալ զմիմանս «յարտատուս ցնդէին վասն իւրեանց, որ «էհաս ի վերայ հայոց, եւ իրրև այն ինչ «հանդարտեալ էին եկն Աստուծոյդ առ «նոցա տարածմամբ մահա վրիճառու»:

«Այլ աստէն վերստին օգնական գտան «Արահամ այսմ ժողովրդեան, զի գնա- «ցեալ էին ոմանք ի սոցունց գլխաւորաց «յԱնդրիանուպոլիս առ դուռն արքունի, «խեղդեալ ինքեանց զաղթարան իմն «արքայական հրաման, զոր անդանոր հա- «սուցանէր նոցա Արահամ Չէլէպի զկերպ

« խնդրանաց զրոյն և զորպէսն շարժե-
 « լուին ինքն էանց, ընդ որս խնդրէր
 « անձամբ և զաղաչանս մատուցանէր
 « երեւելեաց դրան» ։

Այդ միջոցին հայերը Ֆիլիպէի ութը
 եկեղեցիներէն միոյն կը տիրանան։ « Ապա
 « յորժամ տեսին թէ ունի եկեղեցին
 « զկարօտութիւն նորոգման ըստ ամենայնի,
 « վասն որոյ յորժամ ասաց Արարհամ
 « Չէլէպի եթէ քանի և եթէ զրոց յանձն
 « էառ վճարել՝ որքան որ գնեալ է ի
 « պէտս շինութեան եկեղեցոյ անձին իւրոյ
 « ի յիշատակ յաւիտենական և սակաւ
 « ինչ փող ևս յղեաց զսիրզըն առնուլ
 « շինութեան, ուստի զսիրզըն արարին
 « նորոգել քանին յուսադրութեամբ Ար-
 « արհամ Չէլէպոյն, Բայց ի յայս հոգեւոր
 « ուրախութեան պարապիլն էհաս անդարձ
 « հրաման վերին՝ փոխիլ յաստեաց Արար-
 « համ Չէլէպոյն յանանց կեանս, զի
 « հանգեաւ տէր հաստատական անուամբ
 « յիտուն և հինգամեայ (55) ի Թուական
 « նութեան հայոց՝ հազար հարիւր քսան և
 « հինգ (1125 + 55 = 1676) և եղաւ
 « ի Տապանի յԱղղրիանուպոլիս» (« Ստո-
 « րագրութիւն Սրբոյ Եկեղեցոյ », 12 Թերթ-
 « նոց ձեռագիր, գրուած 19րդ դարու սկիզբ-
 « ները) : Աս ընդօրինակուած է, 1676ին
 « ատենները, գրուած՝ Երեմիա Չէլէպի Քէօ-
 « միւրճեանի ժամանակագրութենէն, այժմ
 « կորսուած » (ըստ Հ. Գ. Վ. Գալէմբեր-
 « եանի — Հոսեդե Ամսօրեայ, 1911 օգոստ.
 « էջ 474) ձեռքի տակ ունեցած « Ստորա-
 « գրութիւնը » « համառոտագրութիւն » մ'է
 « և կը գտնուի Ֆիլիպէի Ս. Գեորգ Եկե-
 « ղեցոյն գանձարանը ։

Այսպէս 1676ին մեռնող 55 տարու
 Ապրոյ Չէլէպի ծնած պէտք է ըլլայ
 1621ին։ Անոր մեռած ատենը « որդին
 Սարգիս Չէլէպի ոչ գտնուեցաւ առընթեր-
 զի յղեալ էր յիտալիա վաճառականու-
 թեամբ »։ Ինչպէս լաւելի առաջ բարինք՝
 ան կը գտնուէր Լիվոռնոյ, իսկ « Պարոն
 Մատթէոս Չէլէպի մինչ էր ի Զմիրին՝
 զրէր առ նա զալ առ ինքն »։ Ի զուր կը
 սպասէ Ապրոյի զաւկին զայտեսան։ Եւ

երբ ան վերջապէս կը հասնի՝ Ապրոյ
 արդէն հոգին աւանդած էր և իրիստ մեծ
 շուքով Թաղուած Խորինէի մէջ « Երլու-
 ըմ » կոչեցեալ հայոց գերեզմանատան
 մէջ, Տապանագիրը որ մինչև հիմակ չէ
 հրատարակուած՝ ստորեւ կ'արտագրենք .

« Այս է տապան հանգստեան Պէլլրատցի
 Միսոյի Մուրատնիսի որդի Պրն Ապրահամ
 Չէլէպեանի որ հանգեաւ առ Քս. Թվին
 Ռձիկի Յամի ՏՈ. 1677 5ի յապրիլի Ժ
 կրկին Կ. ՍՏ. Սէնէ Տաճկաց »

Անշուշտ « 1677 » սխալ մ'է, քանի որ
 հոն կը դրուի Ռ ձ ի Ե Թուականն Հայոց,
 որ հաւասար է « 1676 » ին Քրիստոսի և ոչ
 թէ « 1677 » ին։

Ապրոյի մահունէ վերջ Ֆիլիպէի Եկե-
 ղեցին կը շինուի, Մատթէոս կը վճարէ
 իր հօրը խոստացած 1636 մատչիւր (հա-
 ւասար 1636 հին դուրուշի)։

Վերջացնելէս առաջ կ'ուզեմ ըսել թէ
 ձեռքի տակ ունիմ ուրիշ երկու յանգաւոր
 երկար յիշատակարաններ ալ, որոնք ներ-
 քողականներ են Ապրոյ և Մատթէոս
 Չէլէպիներուն վրայ, խիստ երկար և սա-
 կայն գեղեցիկ և հարուստ ոճով։ Ասոնց
 մէջ կը յիշուի 1670ին Ֆիլիպէ զաղթող
 հայերին առաջ հոն արդէն հաստատուած
 Հայ զաղթիկի մը և իր անհատներուն
 մասին, իմ կարծիքովս 1828ին Միսուրպ
 Եպիսկոպոս Աղղրիանուպոլսեցիի համա-
 ոտագրած վերոյիշեալ « Ստորագրութիւն
 Սրբոյն Եկեղեցոյ » համառոտագրութիւնը
 համառոտագրուած է իմ մօտս գտնուող
 սոյն երկու յիշատակարաններէն, որոնք
 ինչպէս ըսինք, « կորսուած » սեպուած
 են Հայր Գ. Վ. Գալէմբերեանի՝ Երեմիա
 Չէլէպի Քէօմիւրճեանի գրութիւններն են։
 Ի մօտոյ կը խոստանանք հրատարակել
 սոյն և ուրիշ կարգ մը աւելի արժեքաւոր
 յիշատակարաններ։

Ապրոյ Չէլէպի կարկառուն դէմք մ'է
 17րդ դարու Հայ կեանքին մէջ, և կարեւոր
 դերակատար մը Պուլկարահայոց Պատմու-
 թեան շատ մը կարեւոր անձերուն մէջ։ Ար-
 ժանի յիշատակման երախտապարտօքնս
 Ե. ՔԻՐԻՏԵԱՆ